

Büky Orsolya

Recepció és forrásérték

Hóman Bálint életpályájának egyes állomásai a levéltári iratok
tükrében.

Doktori (PhD) értekezés

Tézisei

Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar,
Történelemtudományi Doktori Iskola
Budapest, 2021

A dolgozat célkitűzései

Hóman Bálint személye a rendszerváltás óta eltelt évtizedekben Horthy Miklóssal, Bethlen Istvánnal, Gömbös Gyulával vagy éppen Klebelsberg Kunóval ellentétben csak néhány történész figyelmét keltette fel. E tényen érdemben Hóman 2001-es újratemetése és Akadémiai rehabilitációjának kísérlete sem változtatott. 2015-ös perújrafelvétele, illetve az azt követő székesfehérvári szoborállítási terv pedig a tudományos vizsgálódások területéről végleg az emlékezetpolitikai viták világába látszik számúzni őt. Ujváry Gábor Hómannel foglalkozó tanulmányai az életpálya sok fontos momentumára mutatnak rá, ám látszólag nem adnak magyarázatot azokra az életpálya különböző szinterei között feszülő ambivalenciákra, melyekkel kapcsolatban Kovács M. Mária Hóman „személyes karakterének” jobb megismerése érdekében alaposabb kutatásokat sürgetett.

Az életpálya egyes állomásait meghatározó „személyes karakter” megismeréséhez természetesen először a családi háttér feltérképezéséhez kellett hozzáfogni. A Hóman Bálinttal foglalkozó írások, tanulmányok jó része származását, családi hátterét rendkívül sommásan, néhány mondatban vázolja fel. Legtöbb esetben német eredetű, a 19. század első felére már elmagyarosodott, felső középosztálybeli, értelmiségi család sarjaként jellemzik, akinek pályaválasztását alapvetően meghatározta édesapja a „nemzetközi hírű klasszika-filológus” Hóman Ottó példája és befolyása, illetve a Darányi Ignáccal való rokoni kapcsolat. E sokat ismételt, gyanúsán statikus kép, mely egyébként részben magától Hóman Bálinttól származott, a Hóman recepció körül zajló viták ellenére sem ösztönözte a kutatókat arra, hogy a Hóman és a Darányi család hátterének módszeres vizsgálatába kezdjenek. A homályba vesző, tévesen interpretált családi háttér következtében a szakirodalom Hómant a keresztény, konzervatív, felső középosztálybeli történeti elit képviselőjeként tartja számon, akinek markáns liberalizmuskritikája és szelektív antiszemitizmusa a vesztes háború, a forradalmak és Trianon sokkjának fényében is nehezen magyarázható. Dolgozatomban a Hóman és a Darányi irathagyaték segítségével tettem kísérletet Hóman Bálint valóságos családi hátterének feltárására, bízva abban, hogy ez a kutatás az életpálya különböző szinterei között feszülő ellentmondások kulcsát is megadhatja.

Hóman 1903-tól 1932-ig majd harminc éven át dolgozott közgyűjteményekben, illetve vezetett közgyűjteményeket, tehát aktív életének közel kétharmadát tette ki a gyűjteménykezelői, illetve feldolgozói tudományos munka végzése és irányítása. Ennek következtében mindenképpen indokoltnak tűnt közgyűjteményekkel összefüggő

tevékenységének vizsgálata is. A Klebelsberg Kuno által az 1922. évi XIX. törvénycikkkel létrehozott Országos Magyar Gyűjteményegyetem és a Hóman Bálint elgondolása alapján megalkotott 1934. évi VIII. törvénycikkkel életre hívott Magyar Nemzeti Múzeum szervezeti felépítését, működését több tanulmány ismertette már. E tanulmányok azonban elsősorban a törvényszövegeket, illetve Klebelsberg és Hóman hivatalos nyilatkozatait felhasználva meglehetősen didaktikusan, a valóságos történéseket homályba hagyva tárgyalták e két jelentős kulturális és tudományos csúcsszervezet történetét. Ujváry Gábor véleménye szerint például Hóman Bálint Klebelsberg Kuno által kijelölt jövődöbéli utódként a Gyűjteményegyetem állandó alelnöke, illetve „tulajdonképpen vezetője volt”, aki miniszterre való kinevezését követően sok tekintetben az elődje által kijelölt kultúrpolitika nyomvonalon haladt. Én magam azonban dolgozatomban a Magyar Nemzeti Múzeum Levéltára és az Országos Levéltár egyesítésének folyamatát bemutató fejezetében az adott intézmények iratain túl a személyes kapcsolatok feltérképezésére alkalmas félhivatalos és magánlevelezések felhasználásával igyekeztem az eddigieknél árnyaltabban felvázolni Klebelsbergnek a nagy budapesti közgyűjtemények átalakításával kapcsolatos terveit, illetve Hóman Bálintnak a klebelsbergi koncepciótól eltérő szakmai elképzeléseit is.

Hóman Bálint és Gerevich Tibor szakmai és emberi kapcsolatának alaposabb vizsgálata annál is inkább indokoltnak látszott, mivel Gerevich szerteágazó szakmai tevékenysége a művészettörténészeket is kiemelten foglalkoztatja, ám kettejük kapcsolatának valódi természetét, illetve annak jelentős kultúrpolitikai következményeit mind az ők, mind pedig Ujváry Gábor e témával foglalkozó tanulmányai homályban hagyják. Kutatásaim alapján úgy tűnik, hogy e kapcsolat természetéből következett például Csánky Dénesnek a Szépművészeti Múzeum főigazgatójává való kinevezése is, mely ügy Hóman Bálint kultúrpolitikai tevékenységének egyik kevésbé kutatott témái közé tartozik. Ez annál is inkább meglepő, mivel Csánky Dénes főigazgatói működésével Gerevichhez hasonlóan ugyancsak sokat foglalkoztak a művészettörténészek. Tanulmányaikban a szakmai megítélésével kapcsolatos hosszú ideig meglehetősen negatív kép egyre kedvezőbb megvilágítást kapott, ám ezt a kedvező megítélést a levéltári iratok alaposabb vizsgálata kevésbé látszik alátámasztani. Dolgozatomban tehát nemcsak arra tettem kísérletet, hogy a releváns források bevonásával árnyaltabb képét adjam Gerevich Tibor és Csánky Dénes Hómanhoz fűződő kapcsolatának, illetve az abból következő történéseknek, de megpróbáltam bemutatni azt is, milyen hosszútávú szakmai következményei lehetnek annak, ha egy adott kultúrpolitikai koncepció megvalósítása érdekében egy alkalmatlan személyt segítenek magas pozícióba.

Módszertani megfontolások

Kutatómunkám kezdetén tisztában voltam azzal, hogy Hóman személyiségének jobb megértése érdekében a családi háttér részletes feltérképezése elengedhetetlen feladat lesz. Feltételeztem továbbá, hogy a források alapos vizsgálata egyes Hómannal kapcsolatos állítások érvényességét is megkérdőjelezhetővé teheti, melynek következtében bizonyos, a tevékenységéhez kapcsolódó kérdéskörök újra gondolására lesz szükség. E kérdéskörök kiválasztása természetesen elválaszthatatlanul összefüggött történelmi érdeklődéssel, mely elsősorban Hóman életművét alapvetően meghatározó személyisége fejlődésének családi vonatkozásain túl gyűjteményvezetői és kultúrpolitikai tevékenységére irányultak. E két kérdéskör vizsgálata során bontakoztak ki azok a további probléma, illetve témaelágazások, melyeket kutatómunkámban végig követni terveztem. Ezek mindegyike külön-külön is egy önálló kötet tárgya lehetne, s mivel én magam személyes habitusomból, illetve levéltáros voltomból adódóan csak forrásokkal alaposan alátámasztott megállapításokat tehetek, az összegyűjtött források megléte ellenére csak egyes tervezett fejezetek megírásával készülhettem el. Az elkészült dolgozat azonban nemcsak Hóman személyiségének jobb megértését szolgálhatja, de jelzésértékű lehet arra nézve is, hogy a források alapos feldolgozása nélkül közzétett kutatási eredmények akár évtizedekre vakvágányra terelhetnek egy következményeiben máig ható történelmi problémát.

Forrásadottságok

Hóman Bálint esetében elődjével, Klebelsberg Kunóval vagy barátjával és politikai harcostársával, Gömbös Gyulával ellentétben nem a források hiánya, hanem a források óriási bősége okozhat gondot egy kutatónak. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött nagy terjedelmű Hóman irathagyaték több ezer tételből álló anyaga történelmi, gyűjteményvezetői, miniszteri és politikusi pályája, illetve kiterjedt kapcsolatrendszere tekintetében számtalan eddig feltáratlan téma vizsgálatára adott lehetőséget számomra is. Mivel Hóman családi háttere kutatómunkám kezdetén terra incognita volt, az irathagyaték kiegészülve az ugyancsak az OSZK Kézirattárában őrzött s általam „felfedezett” Darányi irathagyatékkel, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban található Darányi család irataival, továbbá Hóman Bálint szintén ott őrzött, s évtizedek óta érintetlenül álló irataival együtt páratlan

lehetőséget adott a Hóman életpályáját is alapvetően meghatározó családi háttér rekonstruálására.

Bár a Vallás és Közoktatási Minisztérium két világháború közötti iratai mind az ostrom, mind pedig a forradalom idején súlyos károsodást szenvedtek, a Klebelsberg által 1922-ban létrehozott Gyűjteményegyetem, majd a Hóman által 1934-ben részben átszervezett Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának iratai segítségével új megvilágításba kerülhetett Hóman és Klebelsberg kapcsolata, valamint az eddig sok tekintetben hasonlóan gondolt kultúrpolitikai törekvéseinek különbségei, illetve olyan következményeiben máig ható ügyek is, mint például a Magyar Nemzeti Múzeum keretei között működő közgyűjtemények háború végi menekítése vagy ideiglenes letétjeinek állami kézbe vétele. E kérdéskörök vizsgálatában elengedhetetlenül fontos volt az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Irattárai vonatkozó anyagainak átvizsgálása, illetve az lett volna a Szépművészeti Múzeum Irattárának átvizsgálása is, oda viszont, nem véletlenül, nem kaptam kutatási engedélyt. Miután azonban Magyar Nemzeti Múzeum adminisztrációs rendje miatta a Tanács irataiban mindegyik oda tartozó közgyűjtemény ügye nyomon követhető, az ideiglenes letétek birtoklásának problémáját a Szépművészeti Múzeum zárt irattára ellenére is tisztázni lehetett. E kutatásaimat a Tanács iratain túl a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban található A Zsidók Műtárgyainak Számbavételére és Megőrzésére Kinevezett Kormánybiztos és a Köz- és Magángyűjteményekből Elhurcolt Művészeti Alkotások Miniszteri Biztosa vonatkozó iratai is segítették. A Hóman-perirat, illetve Hóman 1945 utáni sorsának helyi értéken való kezelése érdekében, bár nem terveztem, de elkerülhetetlen volt a háború utáni felelősségre vonások kérdéskörének vizsgálása is, melyek során elsősorban a Magyar Kommunista Párt évtizedekig a Politikatörténeti Intézet Levéltárában őrzött, s ma már a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban kutatható vonatkozó iratait dolgoztam fel.

Eredmények

Hóman Bálint családi háttérének feltérképezésével lehetővé vált annak a társadalmi közegnek a rekonstruálása, mely Hóman szocializálódásának valóságos színtere volt. A Hóman által elsősorban a Darányi irathagyaték felhasználásával konstruált „ősmagyar katona nemes” Darányiakkal szemben megismerhettük a Kecskemét város speciális helyzetéből adódó paraszt polgárosodás útján már a 17. század második felében elinduló református Darányiakat, illetve a 19. század magyar polgári fejlődésének lehetőségét bizonyító idősebb Darányi Ignác

életstratégiáját is. Ifjabb Darányi Ignác új keletű nemességével és az elsősorban édesapja józan takarékoságának köszönhető örökségéből vásárolt földbirtokaival megteremtett középbirtokos nemesi társadalmi státusza, illetve édesapja szakmai kapcsolatrendszerének politikai téren való hasznosítása viszont ennek a fejlődésnek más irányt adott.

Az 1724-ben Nürnbergben elhunyt Johann Baptist Homann geográfustól származtatott, valamint az „értelmiségi életformát ágról-ágra öröklő” Hómanokról kialakított leszármazással szemben felmutatásra kerültek a 18. század első felében a Német Birodalom területéről Magyarországra vándorló katolikus paraszt-iparos Hohmannok, akik között még Hóman Bálint nagyapja, Hóman János is fehértakácsként kereste a kenyerét. A család első értelmiségi tagja, Hóman Bálint gazdatiszt viszont saját érdeklődésétől és ambícióitól fűtve nevelt fiát, Hóman édesapját, Hóman Ottót egy olyan életpályára állította rá, melynek művelésére az adottságait és személyes beállítottságát tekintve kevésbé volt alkalmas, s akit az értelmiségi lét egyik csúcspozíciójának tekintett egyetemi rendes tanári státuszából házassága nehézségei, illetve a szakmai sikertelenség vetettek ki. E két egymástól homlokegyenesen eltérő kulturális közegnek, melybe idősebb Darányi Ignác házasságával a korábbi vagyoni állapotukhoz képest elszegényedtetett középnemes Földváryak is becsatlakoztak, nagy szerepe volt Hóman Bálint személyiségének alakulásában, ám a legjelentősebb hatást ifjabb Darányi Ignác sikeres pártpolitikus és szakminiszteri pályája gyakorolta rá. Ennek ellenére, ez feljegyzéseiből, s nyilatkozataiból is egyértelműen kiderül, már gyermekként eldöntötte, hogy történész lesz, s ahogy azt egy interjúban meg is fogalmazta „mindjárt egyetemi tanárnak készült.” A középkor iránti érdeklődése a Földváryakkal kapcsolatos otthon hallott történeteknek volt köszönhető, a társadalom és tudománytörténet iránti fogékonyságot, valamint a tudományos munka műveléséhez szükséges precizitást és „szisztematizáló képességet” viszont a német gyökerű apai ág örökségének tulajdonította. A szisztematizáló képesség személyiségének az egész életpályán keresztülvonuló, jellemző aspektusa maradt, mely történelmi működése során elsősorban korai munkáiban hagyott nyomot, közgyűjteményi szakemberként, főigazgatóként, illetve miniszterként pedig a gyors és hatékony szervezés lehetőségét biztosította a számára. Ez a szisztematizáló képesség azonban nem társult a hosszútávú tudományos munkához szükséges komplementív hajlamokkal, s ezért nem véletlen, hogy egyetemi katedrájától más egyéb elfoglaltságai miatt már néhány év után igyekezett megszabadulni.

Saját szakterületén túl nem érdeklődött sem az irodalom, sem a művészetek, sem a klasszikus zene világa iránt, s a németen kívül nem beszélt egyetlen más idegen nyelven sem. Ez a tény elsősorban neveltetéséből adódott, míg ugyanis idősebb Darányi, és ez a későbbiekben ifjabb Darányi Ignác pályája során kamatozott igazán, gyermekei képzésénél

mind a nyelvi, mind a zenei, mind a művészeti készségek fejlesztésére nagy hangsúlyt fektetett, Hóman szülei mindezeket nem tartották igazán fontosnak. Hóman Ottó maga sem beszélt a németen kívül semmilyen más nyelven, ami egyébként saját szakja a klasszika-filológia művelésénél is komoly hátrányára szolgált. A zene Hóman számára elsősorban a cigányzenét jelentette, kikapcsolódásként detektívregényeket olvasott, szépirodalom iránt pedig, erre egyértelműen utalnak börtönlevelei is, csak rabsága idején kezdett el érdeklődni. Hóman azonban édesapjával szemben jóval kiegyensúlyozottabb, a céljai érdekében nagy kitartással küzdő, saját képességeiben és vezetői pozícióra való predesztináltságában mindenképp felett bízó személyiség volt, aki a kitűzött cél elérése érdekében nemegyszer alkalmazott olyan megoldásokat, melyeket régi barátai, Benedek Marcell vagy Lázár Andor meglepődéssel és rosszállóan tettek szóvá.

Klebelsberg Kunóval való szakmai és emberi kapcsolata jóval kevésbé tűnik kiegyensúlyozottnak, mint ahogy azt Ujváry Gábor tanulmányaiban feltételezi. Kutatásaim eredményei alapján úgy tűnik, hogy Hóman, bár valóban mindent elkövetett annak érdekében, hogy már Klebelsberg regnálása idején minél nagyobb szakmai hatalmat és befolyást szerezzen, arról szó sem volt, hogy ő lett volna Klebelsberg kijelölt utódja, illetve Klebelsberg után a Gyűjteményegyetem második legfontosabb embere, s kérdés az is, hogy Bethlen István politikai bukása nélkül mikor nyerhette volna el a miniszteri bársonyszéket. Kultúrpolitikai preferenciájuk között ugyancsak alapvető eltéréseket láthatunk, melyek a közgyűjtemények szervezeti átalakításával kapcsolatos véleménykülönbségeiken túl művészetpolitikai törekvésekben is megmutatkoztak.

Gerevich Tibor sokat emlegetett befolyása és hatalma valóban elsősorban Hómannak a művészeti kérdésekkel kapcsolatos tájékozatlanságának, illetve a művészeti kérdéseket is ideológia szempontból mérlegelő törekvésének volt köszönhető. Ám ez a befolyás kizárólag a modern művészet esetében állt fent, s a két világháború közötti magyar művészettörténetírást meghatározó „önálló magyar középkori művészet”, a „magyar trecento”, az „Anjou-kori magyar protoreneszánsz” koncepciója nem Gerevichtől származott, hanem Hóman történetpolitikai iránymutatásának kényszeréből következett. Hóman ugyanis történészként, kultúrpolitikusként és politikusként egyaránt nagy hangsúlyt fektetett a politikai propagandára, éppen ezért tűnik meddő vállalkozásnak a történészi és politikusi működésének szétválasztására való törekvés. Hóman ugyanis maga volt az, aki tevékenységének ezt a két aspektusát sohasem választotta szét, sőt úgy gondolta, hogy történészi képzettsége, képessége arra, hogy egy adott politikai problémát történeti távlatokba helyezve mutasson be, a politikai pályán különleges helyzetet és lehetőségeket biztosít a számára. E törekvése nemcsak aktuálpolitikai ügyekben

való állásfoglalásaiban érhető tetten, bizonyítja az is, hogy kultuszminiszteri pályafutása lezárulását követően sem tért vissza szakterületéhez, hanem képviselői mandátumát megtartva egyrészt aktív politikus maradt, másrészt a saját elgondolása alapján létrehozott Teleki Pál Intézet elnökeként a háború utáni békerendezések előkészítésének irányítását tekintette fő feladatának.

Ujváry Gábor úgy gondolja, Hóman azért lépett be a Magyar Nemzeti Szövetségbe, mert képviselőként csakúgy, mint 1919-ben kötelességének érezte a nemzet válságos helyzetében való kitartást. A források alapján azonban úgy tűnik, hogy Hóman, és ezzel a véleményével nem állt egyedül, az utolsó pillanatig bízott egy a nyugati szövetségesek és Németország között megköthető kiegyezési békében, ahol az elkerülhetetlenül bekövetkező újrendezések folyamatában Magyarország részéről mint történész-politikus és a Teleki Pál Tudományos Intézet elnöke meghatározó szerepet vihet majd. Szálasi viszont, akit a háta mögött a MÉP Sopronban tartózkodó vezető politikusai gyakran kifiguráztak, nagyon jól tudta, hogy Bárdossy, Imrédy és Hóman csak kényszerből álltak mellé és az első adandó alkalommal szembe fordulnának vele, ha tehetnék. Hóman esetében éppen ezért arra törekedett, hogy Rajniss közoktatási miniszter, illetve Csánky Dénes VKM ügyosztályvezető segítségével kivegye a kezéből a Teleki Pál Tudományos Intézet vezetését, melyet Rajniss javaslatára Államtudományi és Történeti Intézetté akartak átnevezni. A bekövetkező események azonban minden elképzelést és tervet elsöpörtek, s Hómannak az új világban egy számára addig elképzelhetetlen jövőt tartogatott a sors, mely nem 1945. július 2-án, hanem 1944. október 9-én nyitott csapdát alatta.

A Magyarországon 1944 vége és 1949 tavasza között lejátszódó politikai változások megítélésével kapcsolatban ugyan többféle „történeti elbeszéléssel” találkozhatunk, ám a népbírói törvényalkotás, illetve a népbírói jogalkalmazás folyamatát vizsgálva megerősítve látjuk azokat a többek között Borhi László által is képviselt véleményeket, mely szerint az MKP célja, (ha igazodva is az 1947-ig folyamatosan alakuló orosz forгатókönyvekhez), kezdettől fogva egy szovjet típusú totális diktatúra kiépítése volt. melynek legfőbb eszközei a MKP moszkovita vezetésének irányításával megszállt közigazgatási és rendészeti szervek voltak. E tény egyenes következménye volt a diktatúra totális kiterjesztése érdekében tevékenykedő számtalan szervezeti átalakuláson átment Államvédelem által szovjet mintára bevezetett, s a totális megfigyelést és nyilvántartást lehetővé tévő rendszer működtetése is. E működésben kiemelt szerepe volt a népbírói iratokban talált adatok utólagos, manipulatív feldolgozásának, mely feldolgozás során az elsődleges célpont már nem a per elítélteje, hanem a perben bármilyen más egyéb, akár csak az említés szintjén megjelenő személy

is lehetett. Ez az eljárás egy adott peranyag esetében azt jelentette, hogy az ÁVH a népbírósi eljárás jogi folyamatában keletkezett iratok természetes rendjét megbontva az iratokat az általuk meghatározott rendben a per elíteltjére, más célszemélyre, vagy ügyre nyitott vizsgálati dossziékba (V dossziéba) „dolgozta bele”, s e tény Hóman népbírósi perének elemzése során sem tanácsos figyelmen kívül hagyni. Hóman felelősségre vonása történetének fontos elemei közé tartozik továbbá börtönéveinek objektív bemutatása is, elsősorban azért, mert az a köztudatban Horváth László Béla és Ujváry Gábor tanulmányai nyomán a Váci fegyházban töltött utolsó egy év szenvedéseire szűkültek le.

A kutatásaim nyomán megfogalmazódott legfontosabb eredmény az lehet, hogy Hóman életpályájának minden színterével kapcsolatban bőven akad még feltárni való, melyek eredményei annál is inkább hasznosak lehetnek, mivel Hóman életpályája nem a megszületésekor vette kezdetét. Élettörténete és tragikus sorsa ugyanis a somogyi Darány faluból a török elől Kecskemét mezővárosába menekült, s ott már a 17. század második felében a parasztpolgárosodás útjára lépő, majd a dualizmus kora magyarországi modernizációjának polgári ethosza helyett az újnemességet választó Darányiakkal, a 18. század első felében a Német Birodalom területéről Magyarországra vándorolt sváb katolikus paraszt-iparos Hohmannokkal, valamint az elszegényedett középbirtokos nemes Földvályakkal egyetemben a magyar történelem máig súlyos szakmai vitákat generáló folyamatait reprezentálják.